

ГЕНЕТИЧНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СИСТЕМАТИКИ РОЗСЕЛЕННЯ

Ключові слова: система розселення, історико-географічний підхід, адміністративно-територіальний устрій, поселення, демографія, геодемографія.

Постановка проблеми. Головним напрямком дослідження територіальної організації розселення населення лишається аналіз систем розселення. Багаторівневі системи розселення традиційно виділяються співставно з адміністративно-територіальним устроєм(АТУ) країни і мають відповідну таксономію від національної системи розселення до регіональних(обласних) та районних систем розселення. Такий підхід до систематики розселення має своє підґрунтя: системи розселення повинні мати свої органи управління і найпростіший спосіб зробити їх «керованими» щодо їх розвитку – безпосередньо прив'язати до АТУ. Щоправда, у такій жорсткій схемі відчувається її певні обмеження: екістичні дослідження все частіше виходять за межі АТУ, і тоді з'являються системи розселення регіональні(міжобласні), субрегіональні(міжрайонні), локальні.

Мета даної роботи – привернути увагу географів до генетичної систематики розселення, яка істотно поглибить і конкретизує теорію і методологію сучасної екістики. На даний час системи розселення різних рангів встановлюються переважно за адміністративно-територіальними межами, вони «задані», і цільові настанови дослідження полягають у їх порівняльній характеристиці. Поза увагою дослідників лишається генеза систем розселення, їх формування і розвиток, виділення самих систем розселення як таких на генетичних та історико-географічних засадах.

Виклад основного матеріалу. Розселення населення – головна складова багатоаспектних і складних процесів господарського освоєння території, їх системний інваріант. на різних стадіях освоєння території розселення формує «генетичний зріз» розподілу населення та його господарської діяльності. Кожний новий екістичний «зріз» формується на основі попередніх і закладає основу його подальшої трансформації. Процес заселення та господарського освоєння території являє собою безперервну послідовність таких «зрізів», і завдання геодемографії – змістовно аналізувати процеси розселення в цілому та їх структурні часові формалізації (карти, фотографії, структурні схеми).

Систематика розселення – одна із стрижневих проблем сучасної географії населення (геодемографії, демогеографії). У вітчизняній геодемографії – це актуальний, достатньою мірою розроблений напрям. Загально визнаною стала концепція систем розселення (СР). У різних авторів системи розселені за різними чинниками і критеріями, для різних потреб, на різних рівнях територіальної організації суспільства. У вітчизняному містобудуванні офіційно розроблена багаторівнева ієрархія систем розселення – від національної до локальних [1, 4].

Разом з тим у цьому напрямі геодемографічних досліджень лишається чимало методологічних проблем. Чи не найголовніша з них: як узгодити і пов'язати систематику розселення адміністративно-управлінську та географічно-генетичну? Обидва підходи наявні у вітчизняній систематиці розселення. Виділення СР за адміністративно-територіальними одиницями вочевидь необхідне для управління соціально-економічним розвитком територій. Саме за таким підходом розроблена містобудівна таксономія СР. Таку методологію використовують численні автори геодемографи, які поряд з іншими ознаками для виділення СР враховують і їх адміністративно-територіальну прив'язку.

Не менш очевидною є і потреба систематики розселення за його історико-географічними передумовами. Розселення має свою генетичну основу, свою вкоріненість у природно-географічне середовище, етнокультурні, соціально-економічні та політичні особливості території. Генеза розселення охоплює часи початкового заселення і господарського освоєння території, та всі його наступні зміни і трансформації. Це один з головних різновидів суспільно-географічних процесів, що має свою динаміку, тенденції розвитку, свою демографічну і соціально-економічну «траєкторію».

Генетична систематика повинна комплексно враховувати всю множину історико-географічних передумов і чинників розселення, з одного боку, та особливості самого процесу розселення з його динамікою, трансформаціями та змінами – з другого. Як буде показано далі, це дуже непросте завдання, що потребує поглибленого методологічного і методичного розроблення.

Показово, що численні автори більшою-меншою мірою використовують генетичні ознаки для систематики розселення поряд з адміністративно-територіальними. Навіть в офіційній таксономії розселення виділені міжрайонні та локальні СР, що не мають безпосередньої прив'язки до адміністративно-територіального устрою країни.

Цільова настанова даної роботи - проаналізувати методологічні аспекти відмінностей та взаємопов'язаності двох зазначених напрямків систематики розселення – адміністративно-територіальної(управлінської) та історико-географічної(генетичної). Ще раз підкреслимо, що на даний час ці напрямки чітко не розмежовані ні методологічно, ні концептуально-понятійно. Відтак, і їх поєднане використання для систематики розселення виглядає недостатньо чітким, непослідовним та протирічливим.

Генетична систематика розселення повинна спиратись як на характеристики, що представляють результат розселення(поселення, мережі поселень), так і динамічні ознаки самого процесу розселення, його інтенсивність і соціально-економічну спрямованість.

На рисунку 1 представлена концептуальна схема взаємодії двох напрямів систематики розселення – на адміністративних (1) та географічних(2) засадах. Базовою одиницею систематики розселення на адміністративно-територіальній основі виступають **системи розселення** – національно, обласні(регіональні), міжрайонні, районні. Спеціальних методик для виділення адміністративних систем розселення не існує. Такі системи встановлюють у повній відповідності з чинним адміністративно-територіальним устроєм (АТУ). Зі зміною АТУ відбуваються еквівалентні зміни систем розселення, їх ієрархії та таксономії.

Відкритими лишаються питання відповідностей між адміністративно-територіальними системами розселення, з одного боку, та генетичними типами розселення – з другого. У загальному розумінні, такої відповідності не буде: кожна з адміністративних систем розселення може в принципі мати те чи інше поєднання генетичних типів розселення.

Значно складнішим у методологічному і методичному аспектах є другий напрям – генетична систематика розселення на історико-географічній основі. Останнім часом з'явилося чимало розробок саме такої систематики розселення [3,5 та аналіз поселенських мереж різних рівнів, але залишаються на рівні «факторного аналізу» географічних передумов розселення. Є потреба методологічних і методичних узагальнень таких розробок з метою формування цілісного нового підходу – генетичної систематики розселення.

Географи-екістики, як правило, розробляють історико-географічні процеси розселення у контексті концепції єдиної системи розселення, що, як вже було показано, жорстко прив'язана до чинного АТУ. Приходить час ставити і розробляти проблему генетичної систематики розселення як альтернативи її традиційному адміністративно-територіальному прочитанню. Зрозуміло, що таке протиставлення зазначених підходів являє собою методологічне елімінування питань генези розселення, виділення як окремого наукового напрямку з метою поглиблення розробки. Зрозуміло також, що методологічна і методична взаємодія двох підходів повинна зростати і орієнтувати вітчизняну екістику на якісно вищий аналіз двох різновидів систематики розселення. але нині на порядку денному перше питання – розробка генетичної систематики розселення як окремого і змістовно нового напрямку географії населення.

Новий напрямок потребує відповідного впорядкування та оновлення понятійного апарату. Базове поняття – «система розселення», активно задіяне в адміністративній територіальній організації населення, відтак, повноцінно не може використовуватись у генетичній систематиці. Уявімо, що ми користуємось паралельно системами розселення «адміністративними» і «генетичними». Уявімо, що ми аналізуємо їх накладання, взаємодію.

За нашою схемою (рис. 1) базовим поняттям нового підходу повинен стати генетичний тип розселення. Коротко представимо зміст і функції цього поняття. ГТР формується в межах території, що має певний таксономічний рівень природно-географічної, соціально-економічної спорідненості. Критеріями для визначення ГТР є територіальна єдність поселень певних функціональних типів, своєрідна мережа поселень за їх місцеположенням та загальною конфігурацією, спільний час заселення та господарського освоєння території, спільний соціально-економічний розвиток та подібна динаміка геодемографічних процесів.

ГТР мають ієрархічну багаторівневу організацію. Вони можуть бути регіональними, субрегіональними, мезо- і мікрорегіональними. потрібно розробити таксономію для різнорівневих ГТР. У першому наближенні це можуть бути власне типи – регіональні, субрегіональні і т.д. Для деталізації генетичних типів розселення можна встановити підтипи ГТР.

Генетичну основу розселення становлять поселення, які можна характеризувати в залежності від масштабу досліджень за багатьма різними показниками. За головними генетичними ознаками – час заснування, місцеположення, функції, людність, місце і роль серед інших поселень, поселення необхідно групувати і класифікувати для цілей реконструкції цілісного процесу заселення та господарського освоєння території. Йдеться про визначення головних типологічних характеристик поселень на різних етапах формування розселення та розвитку мережі поселень. Наприклад у приморських регіонах України за поєднаним групуванням поселень за часом

утворення та соціально-економічними функціями поселень утворюють кілька генетичних груп:

- первинне аграрне;
- первинне аграрне-рибопромислове;
- вторинне колоністсько-аграрне;
- вторинне аграрно-транспортне;
- вторинне портово-промислове;
- вторинне аграрно-рекреаційне.

Важливою генетичною характеристикою поселень є їх місцеположення, прив'язка до природно-географічного середовища. добре відома відповідність між функціонально-генетичними групами поселень та їх характерними місцеположеннями. Скажімо, первинне аграрне розселення на півдні України тяжіло до долин і балок, вторинне рекреаційно-аграрне розселення орієнтувалось на узбережжя морів, лиманів і великих річок. Можна стверджувати, що кожна функціонально-генетична група поселень має свою характерну прив'язку до природно-географічного середовища, свої місцеположення. Показово, що на різних етапах формування розселенської мережі, коли виникли поселення з новими функціями, з'явилась потреба і у нових місцеположеннях. на півдні України прокладення залізниці у другій половині ХІХст вивело нові поселення з транспортними функціями на вододіли. Інтенсивний розвиток зрошувального землеробства 1960-1980-х роках спричинив появу радгоспних селищ у зонах зрошення і т.д. На даний час вже є приклади глибоких геодемографічних розробок чинника місцеположення у формуванні розселення [3].

Друга важлива складова розселення – мережа поселень (поселенська мережа). методична схема аналізу поселенських мереж достатньо докладно розроблена в геодемографічних дослідженнях і представлена численними розробками [1]. У контексті даної роботи необхідно визначити головні характеристики мережі поселень, що визначають генетичні типи розселення. Територіальна організація населення певної території має такі типологічні ознаки (рис.1):

1) генетично спорідненій мережі поселень властива характерна функціонально-поселенська структура з певним переліком функціонально-генетичних типів поселень, їх співвідношенням та ієрархією, з більшою-меншою вираженістю центральних місць і регіональних центрів;

2) генетично споріднена поселенська мережа має своєрідний набір місцеположень поселень та їх еволюційну зміну, пов'язану з розвитком мережі;

3) мережа поселень має свою територіальну структуру з типовою конфігурацією, густотою і людністю поселень, формами їх розміщення – одиничними, груповими, агломерованими, ареальними; сукупність таких характеристик представляє територіальну структуру мережі поселень.

У географії населення розселення населення розглядають як наявний просторовий розподіл населення, як карту розміщення населення, з одного боку, і як процес заселення та господарського освоєння території та його зміни трансформацій – з другого. Типологічні підходи до аналізу розселення населення повинні включати головні характеристики процесів розселення, що представляють їх територіальні відмінності за динамікою заселення, рівнем господарського освоєння території тощо.

На рис.1 показана участь окремих характеристик процесів розселення у формуванні генетичних типів розселення. Головними з них є ті чи інші стадії формування мережі поселень.

Кінцевою метою таких досліджень є встановлення генетичних груп поселень за часом їх застосування та економічними функціями – функціонально-генетичних груп (рис.1).

Як показано на схемі (рис.1), функціонально-генетичні типи поселень з характерними місцеположеннями поселень і мережами поселень, що мають своєрідну територіальну структуру, визначають генетичні типи розселення (ГТР) – це територіально визначена сукупність населених місць, що являють собою певний генетичний тип поселень (чи характерне поєднання кількох споріднених типів) і утворюють своєрідну поселенську мережу з характерною територіальною структурою розселення.

Кожному ГТР відповідає певна стадія процесу розселення, іншими словами, ГТР можна характеризувати за ступенем сформованості поселенської мережі та за рівнем господарського освоєння території. Загальні орієнтири таких оцінок добре відомі: чим більш заселеною є місцевість, чим більш чітко виражена ієрархія поселень за віком, людністю, функціями, чим більш виразно представлені центральні місця обслуговування території економічні та адміністративні центри, тим більш розвиненим і сформованим є даний ГТР. територію, що мають більш давню історію свого заселення та господарського освоєння, за інших рівних передумов мають більш сформовані і завершені типи розселення.

Генетичні типи розселення мають свою багаторівневу таксономію. У найбільш загальному варіанті це ГТР регіональні, субрегіональні, мезо- і мікрорегіональні. Крім геопросторового таксонування ГТР можуть мати власні назви. Скажімо, Придунайський регіональний ГТР з поєднанням первинних аграрно-рибопромислових і вторинних аграрно-колоністських поселень, з крупноселенською мережею поселень долинного та приозерного розселення, із достатньо завершеною територіальною структурою розселення, що має чітку багаторівневу ієрархію та сформовані центри розселення.

Висновки. Для обговорення представлений новий напрям геодемографічних досліджень, який автори називають «генетичною систематикою розселення». Цей напрям одержав свою концептуально-понятійну і термінологічну розробку. Введені і терміновані поняття

«генетична (історико-географічна) систематика розселення», «функціонально-генетичний тип поселень», «генетичні стадії процеси розселення», «генетичні типи розселення».

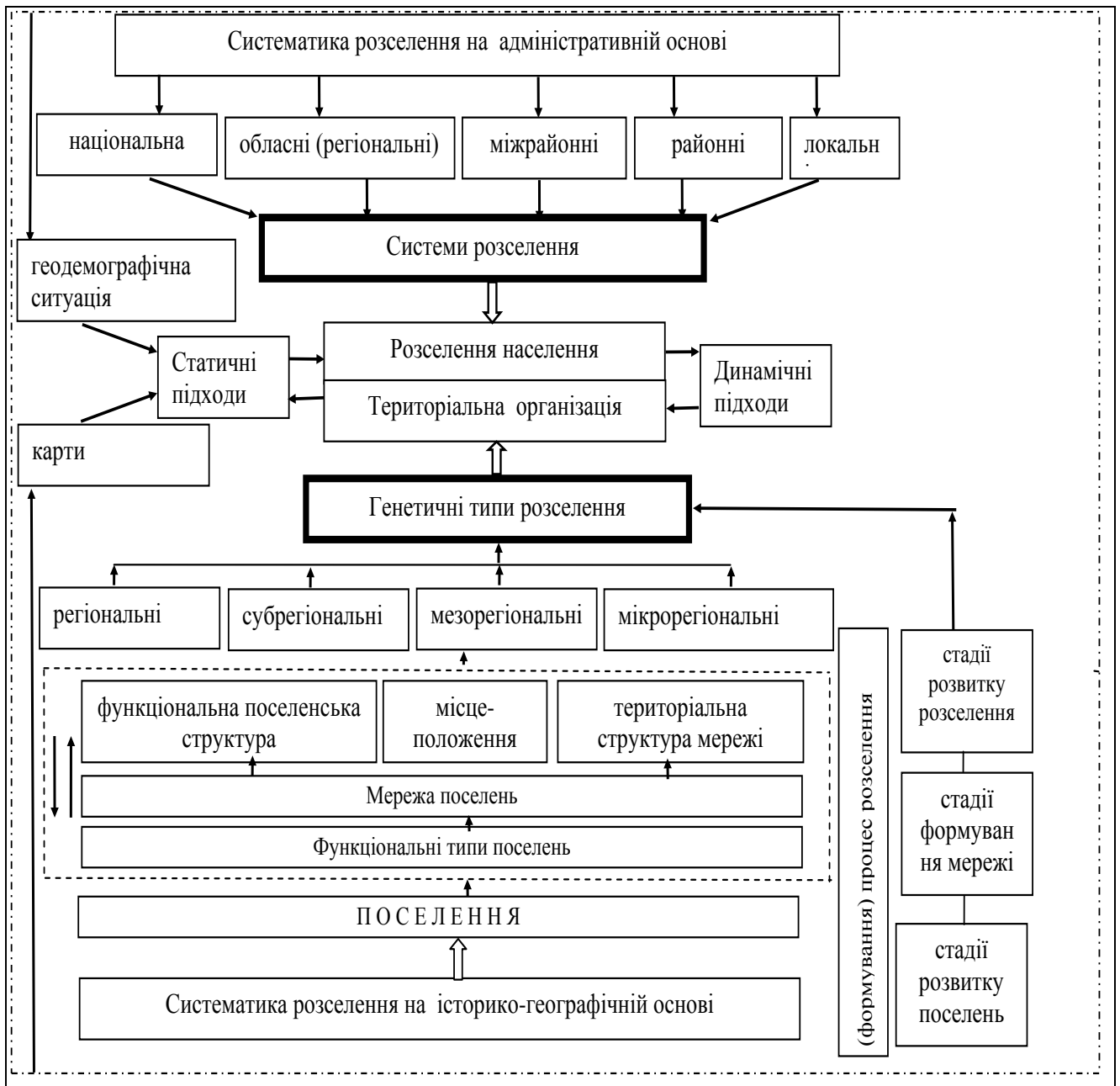


Рис. 1. Концептуальна схема взаємодії двох напрямів систематики розселення – на адміністративних та географічних засадах (розроблено автором)

Новий підхід ґносеологічно протистоїть традиційним системам розселення і разом з тим стикується з ним, істотно доповнює і розширює його. Вже наголошувалось, що у наступній адміністративно-територіальній реформі в Україні можуть скластися передумови для максимального

зближення цих двох підходів: новий адміністративно-територіальний поділ країни буде (повинен бути!) максимально узгодженим з генетичною історико-географічною систематикою розселення. Але це справа майбутнього. А поки що є реальна потреба у прискореному розробленні генетичного(історико-географічного) підходу до багаторівневої систематики розселення в Україні.

Список використаних джерел:

1. Доценко А.І. Сільське розселення в Україні : Динаміка та структура / А.І.Доценко – К. : Фенікс, 2010. – 288 с.
2. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія і практика) / А.І.Доценко – К. : НАН України, РВПС України, К.: «Фенікс», 2010. – 536с.
3. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України / В.П. Круль. – Чернівці : Рута, 2004. – 381с.
4. Топчієв О.Г. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики / О.Г. Топчієв, Т.М. Безверхнюк, З.В. Тітенко. – Одеса : ОРІДУ-НАДУ, 2005. – 224 с.
5. Трейвиш А.И. Город, район, страна и мир. Развитие России глазами страноведа / А.И. Трейвиш. – М. : Новый хронограф, 2009. – 372 с.

Яворська В. В. Генетично-типологічний підхід до систематики розселення

В роботі розглядаються питання дослідження територіальної організації розселення населення. Систематика розселення – одна із стрижневих проблем сучасної географії населення (геодемографії, демогеографії). Розглядаються методологічні аспекти відмінностей та взаємопов'язаності двох зазначених напрямків систематики розселення – адміністративно-територіальної(управлінської) та історико-географічної (генетичної).

Ключові слова: система розселення, історико-географічний підхід, адміністративно-територіальний устрій, поселення, демографія, геодемографія.

Яворская В. В. Генетически-типологический подход к систематике расселения

В работе рассматриваются вопросы исследования территориальной организации расселения населения. Систематика расселения - одна из стержневых проблем современной географии населения (геодемографии, демогеографии). Рассматриваются методологические аспекты различий и взаимосвязанности двух указанных направлений систематики расселения - административно-территориальной (управленческой) и историко-географической (генетической).

Ключевые слова: система расселения, историко-географический подход, административно-территориальное устройство, поселения, демография, геодемография.

Yavorska V.V. Genetically-typological approach to taxonomy of settlements.

The study of the territorial organization of population settlement are shown in the article. Systematics of settlement - one of the core problems of the modern population geography (geodemographics, demogeographics). Methodological aspects of differences and interrelationship of these two areas of systematics of settlement - territorial administrative (management) and historical and geographic (genetic) are considered.

Keywords: system of settlement, historical and geographical approach, administrative and territorial structure, settlement, demography, geodemographics.